

Metafora w dyskursie ekokrytycznym. Od retoryki do ontologii

Metaphor in Ecocritical Discourse:
From Rhetoric to Ontology

Jarosław Woźniak

Uniwersytet Wrocławski, Polska

e-mail: jaroslaw.wozniak2@uwr.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7648-1427

Abstract

Despite their initial mistrust towards the metaphorical language, ecocritics have started to attach increasing importance to the use of metaphors, and now they more frequently analyse the language used to talk about nature and the climate crisis. An important task of eco-poetics is to revise the understanding of the nature and function of language, inherited from poststructuralism. One of the areas of such revision is reflection – often entering the area of ontology – on the function, performance and nature of metaphor. There are various concepts, but they have some common features, resulting from holistic thinking about reality. In my article I analyse and sometimes criticize selected eco-poetic and ecocritical approaches to metaphor.

Keywords

Metaphor, ecocriticism, eco-poetics, environmental communication, ontology, bio-semiotics, language

W relatywnie krótkiej historii ekokrytyki (i ekopoetyki) jednym z najważniejszych twierdzeń dotyczących poezji, czy szerzej – literatury, jest to, że zarówno tych wytworów ludzkiej *poiesis*, jak i środowiska naturalnego doświadczamy za pośrednictwem „kognitywnych procesów, które niosą ze sobą znaczenie ekologiczne, ponieważ mają

podłoże fizyczne”¹. W ekokrytyce bardzo wyraźne są koncepcje (choć sceptycy mogliby powiedzieć: marzenia) „biotyczne”, próbujące „za wszelką cenę ukazać żywotność tekstu w analogii z innymi organizmami”². Zatem mamy do czynienia z pewnym odwróceniem poststrukturalistycznej ontologii tekstualistycznej, w której to świat ujmowany był na wzór tekstu. Zdaje się, że łączy się to w pewien sposób ze zwrotem na stronę materialności postrzeganej jako „immanentny plan egzystencji”³.

Jak twierdzi Sharon Lattig, przeświadczenia o materialności poezji⁴ oraz że poezja nie tylko wzmacnia percepcję czy pozwala dostrzec nowe rzeczy, ale też wprost wywodzi się z ucieleśnionego poznania rzeczywistości, są nad wyraz mocno obecne w ekokrytyce i ekopoetyce⁵. I tak na przykład Leonard Scigaj zauważał, że ekopoeci w dużej mierze zainteresowani są kwestią ucieleśnienia i przedrefleksyjnego, zmysłowego doświadczenia jako podstawy wszelkiego myślenia⁶.

Sama Lattig idzie o krok dalej i, obierając perspektywę kognitywistyczną, ujmuje wiersz nie (tylko) jako ekspresję treści percepcji, ale jako sposób „rekapitulacji negocjacji środowiska przez organizm”⁷. W jej ujęciu każda poezja jest ekologiczna. Niestety – a są to też wnioski, do których można dojść, analizując sposób konceptualizacji natury i funkcji metafory w ekokrytyce – jest to problematyczne dla poddziedziny literaturoznawstwa, jaką jest ekokrytyka, ponieważ odbiera jej jednocześnie specyfikę przedmiotu (ekopoezja) i metody („zielone” studia nad literaturą).

Do wniosków, jakie przedstawiła Lattig, można dojść różnymi drogami – zarówno poprzez kognitywistykę w stylu George’a Lakoffa i Marka Johnsona, jak i nowe materializmy Karen Barad, Timothy’ego Mortona czy Grahama Harmana, ale też ekologię umysłu Gregory’ego Batesona. Są to zresztą ścieżki najbardziej uczęszczane przez ekokrytyków rozważających zagadnienie metafory – prowadzące nieodmiennie do przeświadczenia o niezbywalnym połączeniu dyskursu i materii, literatury i życia. Ujęcie tej figury myśli przez różnych badaczy jest zaskakująco wręcz, oczywiście do pewnego stopnia, spójne. Nieodmiennie pojawiają się te same koncepcje i te same konteksty teoretyczne.

¹ Sharon Lattig, *Cognitive Eco-poetics: A New Theory of Lyrics*, London: Bloomsbury Publishing 2021, s. 1.

² Jakub Skurtys, *Pieśń kopalni i tworzyw sztucznych (wokół „Wierszy organicznych” Kacpra Bartczaka)*, w: *Ekokrytyka*, red. Krzysztof Wojciechowski, Poznań: WBPiCAK 2018, s. 25.

³ Ibidem.

⁴ Przy czym nie chodzi tutaj o zbudowanie materialistycznej teorii tekstu na bazie „tradycyjnego” materializmu, jak w przypadku koncepcji Nielsa Egebaka (zob. Niels Egebak, *Ku materialistycznej teorii tekstu*, przeł. Sten Bo Borg Pedersen, Bogdan Wierzba, w: *Marksizm i literaturoznawstwo współczesne. Antologia*, red. Andrzej Lam, Bogdan Owczarek, Warszawa: PIW 1979, s. 255–280.

⁵ Sharon Lattig, *Cognitive Eco-poetics*, s. 2.

⁶ Leonard Scigaj, *Sustainable Poetry: Four American Eco-poets*, Lexington: The University Press of Kentucky 1999, s. 11.

⁷ Sharon Lattig, *Cognitive Eco-poetics*, s. 2.

Początkowo metafora była dość problematyczna dla ekokrytyki⁸, a wiązało się to częściowo z ograniczeniem pola jej zainteresowań – które w dużej mierze wyznaczało jej odrębność od innych nurtów – do tekstów z zakresu *nature writing*. Gioia Woods w artykule *A Fairer House than Prose: Poetry, Science, and Metaphors that Bind* stwierdza, że ekokrytycy byli podejrzliwi wobec przenośni prawdopodobnie dlatego, że postrzeganie natury przez coś innego (a tak działa metafora) uznawali za porażkę w poznawaniu jej jako takiej⁹, jako, powiedzmy, „rzeczy samej w sobie” i dla siebie. Obecnie sprawa ma się diametralnie odmiennie i metafora zdaje się zajmować centralne miejsce w słowniku pojęciowym ekopoetyki/ekokrytyki, co nie odbiega w żaden sposób od tego, co dzieje się w wielu popularnych nurtach literaturoznawczych, takich jak: *gender* i *queer studies*, postsekularyzm, *affect studies*, zwrot performatywny itp. Metaforze w ekopoetyce przypisuje się obecnie niezwykle istotne funkcje i znaczenie i postrzega się ją czasem jako niemalże podstawę życia. Ostatecznie można wskazać na cztery funkcje, jakie pełni metafora w dyskursie ekokrytycznym: retoryczno-perswazyjną, epistemologiczną, etyczną i ontologiczną. Co istotne, wszystkie one, zwłaszcza trzy pierwsze, są ściśle ze sobą połączone, a czwarta dodatkowo wiąże się z sięgnięciem do specyficznej filozofii nowych materializmów bądź nurtów pokrewnych.

Na istotność refleksji nad metaforą we współczesnym dyskursie ekokrytycznym – zarówno w komunikacji klimatycznej, jak i w literaturze – wskazuje powszechność podejmowania tego tematu. Przy czym najczęściej bada się metaforę w jej wymiarze retorycznym i perswazyjnym¹⁰ oraz analizuje się jej powiązanie

⁸ Ian Marshall, Megan Simpson, *Ecopoetics and the Eco-Narrative*, „Interdisciplinary Literary Studies” 2009, t. 10, nr 2, s. 1.

⁹ Gioia Woods, *A Fairer House than Prose: Poetry, Science, and Metaphors that Bind*, „Interdisciplinary Literary Studies” 2009, t. 10, nr 2, s. 5–16.

¹⁰ Temat ten regularnie powraca choćby na łamach „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment”. Zob. np.: Pamela J. Mittlefehldt, *Writing the Waves, Sounding the Depths: Water as Metaphor and Muse*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2003, t. 10, nr 1, s. 137–142; M. Jimmie Killingsworth, *Maps and Towers: Metaphors in Studies of Ecological Discourse*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2006, t. 13, nr 1, s. 83–89; Dianne Chisholm, *The Art of Ecological Thinking: Literary Ecology*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2011, t. 18, nr 3, s. 569–593; Susan Signe Morrison, *Waste Aesthetics: Form as Restitution*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2013, t. 20, nr 3, s. 464–478; Erica Watson, *Love, Loss, and Water: A Meditation on a Metaphor*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2014, t. 21, nr 1, s. 71–75; Adam J. Goldwyn, *A Case Study in Byzantine Ecocriticism: Zoomorphic and Anthomorphic Metaphors in the Medieval Greek Romance*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2016, t. 23, nr 2, s. 220–239; Sara L. Crosby, *American Soil, Louisiana Dirt: The Metaphor Enabling the Sacrifice Zone*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2021, t. 28, nr 4, s. 1556–1578, <https://doi.org/10.1093/isle/isaa110>; Katja Jylkka, *Invasive Humans and Posthumanist Horror in Johanna Sinisalo's "Birdbrain"*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2021, t. 28, nr 4, s. 1254–1268. Zob. również przywoływane publikacje Marca Caracciola oraz: Brendon Larson, *Metaphors for Environmental Sustainability: Redefining Our Relationship with Nature*, New Haven–London: Yale University Press

z afektami¹¹. Chociaż naukowcy tradycyjnie odrzucali metafory jako nieprecyzyjne i zbędne, coraz częściej, także poza naukami humanistycznymi, dostrzega się ich kluczową rolę w nauce¹². Na przykład chemik Ted Brown przekonuje, że naukowcy polegają w dużej mierze na metaforycznym rozumowaniu podczas prowadzenia eksperymentów, dokonywania odkryć, tworzenia teorii i modeli oraz przekazywania wyników innym¹³. Dominuje obecnie przekonanie, że metafory produkują opowieści, a opowieści produkują zachowania¹⁴, zatem w sposób pośredni, ale bardzo wyraźny, wpływają na rzeczywistość. Stąd też bierze się popularność badań na temat przerośniętych używanych w dyskursie ekologicznym i przypisanie im nieraz zasadniczej roli w misji ratowania ekosystemów planety i w walce ze zmianami klimatu. Brendon Larson w książce *Metaphors for Environmental Sustainability* analizuje metafory pojawiające się w dyskursie o zrównoważonym rozwoju i przekonuje, że naukowcy powinni ostrożnie dobrać przerośnięcie, za pomocą których opisują nieraz bardzo skomplikowane zjawiska ekologiczne, ponieważ metafory to nie tylko środki retoryczne, ale także narzędzia poznawcze kształtujące nasze postrzeganie rzeczywistości, a w jego ocenie badacze, kierując się osobistymi celami, takimi jak uzyskanie finansowania czy widoczność na akademickim rynku idei, nieraz używają mylących przerośniętych, błędnie odzwierciedlających rzeczywistość. Za przykład może służyć dyskusja na temat „gatunków inwazyjnych”, często opierająca się na intensywnym wykorzystaniu metafor i języka figuralnego – odwołującego się do sfery polityki – w opisywaniu roli wprowadzonych i rodzimych gatunków w danym środowisku¹⁵. Równie problematyczne są popularne w dyskursie ekologicznym metafory Gai – Ziemi jako bogini – czy technologiczna metafora Ziemi jako kosmicznego statku¹⁶, Ziemi jako ogrodu, ale też, wydawałoby się, świeże pojęcie-metafora „antropocenia” ukute przez Andrzeja Marca¹⁷.

ekoaktywiści, ekokrytycy, ekolodzy i przedstawiciele wielu innych grup żywo zainteresowanych przeciwdziałaniem zmianom klimatycznym i wyzyskiwaniu zwierząt –

2011; Michael J. Warren, *Birds in Medieval English Poetry: Metaphors, Realities, Transformations*, Cambridge: D.S. Brewer 2018.

¹¹ Jak twierdzą Caracciolo, Crockford, Lambert i Ulstein, metafory niosą ze sobą znaczenia emocjonalne, a z kolei postawa emocjonalna wobec świata naturalnego wpływa na wybór konkretnych metafor. Ostatecznie zarówno metafora, jak i emocjonalne reakcje są sposobami negocjowania naszej pozycji wobec świata nie-ludzkiego i aktualnego kryzysu ekologicznego (Marco Caracciolo [et al.], *Phenomenology of Everyday Climate: An Ethnographic Approach to Metaphor, Affect, and the Nonhuman*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2023, t. 30, nr 2, <https://doi.org/10.1093/isle/isab006>, s. 359).

¹² Brendon Larson, *Metaphors for Environmental Sustainability*, s. 3–4.

¹³ Theodore L. Brown, *Making Truth: Metaphor in Science*, Urbana: University of Illinois Press 2003, s. 14.

¹⁴ Sara L. Crosby, *American Soil, Louisiana Dirt*, s. 4.

¹⁵ Zob. artykuł podejmujący tę kwestię: Katja Jylkka, *Invasive Humans and Posthumanist Horror*.

¹⁶ Zob. Brendon Larson, *Metaphors for Environmental Sustainability*, s. 10.

¹⁷ Zob. Andrzej Marzec, *Antropocień. Filozofia i estetyka po końcu świata*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 2021.

w tym naukowcy, artyści, pisarze i poeci – nie mają wątpliwości, że bez dotarcia do opinii publicznej i nakłonienia jej do troski o planetę nie można liczyć na zażegnanie kryzysu klimatycznego. Dlatego tak wielu z nich podkreśla istotność języka wykorzystywanego w komunikacji klimatycznej, którą postrzega się jako w dużej mierze nieskuteczną w jej tradycyjnej formie opartej na argumentacji i danych statystycznych¹⁸. Powodem tego, wyjaśnia Wojciech Małecki, jest deficyt uwagi i wyobraźni. Po pierwsze

pula uwagi, jaką umysł ludzki jest w stanie poświęcić zagrożeniom i problemom, jest ograniczona, a pula zagrożeń i problemów podsuwanych nam zewsząd [...] w praktyce granic nie ma. [...] Emocjonalne otępienie wydaje się optymalną strategią z punktu widzenia jednostkowej egzystencji, skutkuje to jednak pomijaniem problemów istotnych z perspektywy egzystencji gatunku, w tym globalnych zmian klimatycznych¹⁹.

Po drugie, jak pisze wrocławski literaturoznawca,

nawet jeśli zwrócimy uwagę na takie treści, możemy być niezdolni do przełożenia ich na zrozumiałe dla nas kategorie, co wynika z tego, że umysł ludzki z trudnością wyobraża sobie zjawiska wykraczające poza skalę codziennego doświadczenia²⁰.

Zatem w społeczności ekokrytyków dość powszechnie akceptuje się twierdzenie, że kryzys ekologiczny to kryzys wyobraźni. I choć można wskazywać na problematyczność tego poglądu na wielu poziomach, to jednak nie jest on zupełnie nieprawdziwy, co udowadniają badania z zakresu ekokrytyki empirycznej przeprowadzone przez Matthew Schneidera-Mayersona, Alexę Weik von Mossner i Wojciecha Małeckiego czy przez zespół Marco Caracciola, Susannah Crockford, Shannon Lambert i Gry Ulstein²¹ w ramach projektu „Narrating the

¹⁸ Jak pisze Wojciech Małecki, „najpowszechniej dzisiaj stosowane strategie komunikacji klimatycznej, tj. argumentacja i dane statystyczne, same w sobie nie wystarczą do wywołania większej troski o zmiany klimatyczne” (Wojciech Małecki, *Powódź i pył. Rzeki w fikcji klimatycznej*, „Teksty Drugie” 2022, nr 4, s. 86).

¹⁹ Ibidem, s. 85.

²⁰ Ibidem, s. 85–86.

²¹ Zob. Marco Caracciolo [et al.], *Phenomenology of Everyday Climate*. Autor i autorki artykułu deklarują, że ich podejście opiera się na badaniach przeprowadzonych przez Matthew Schneidera-Mayersona, Alexę Weik von Mossner i Wojciecha Małeckiego, ale też zasadniczo się od tych badań różni (zob. Matthew Schneider-Mayerson, Alexa Weik von Mossner, Wojciech Małecki, *Empirical Ecocriticism: Environmental Texts and Empirical Methods*, „ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 2020, t. 27, nr 2, s. 327–336; zob. też: Wojciech Małecki, *Experimental Ecocriticism, or How to Know if Literature Really Works?*, w: *Routledge Handbook of Ecocriticism and Environmental Communication*, red. Scott Slovic, Swarnalatha Rangarajan, Vidya Sarveswaran, London: Routledge 2019, s. 211–223; Matthew Schneider-Mayerson, *The Influence of Climate Fiction: An Empirical Survey of Readers*, „Environmental Humanities” 2018, t. 10, nr 2, s. 473–500). Jednym z wniosków z przeprowadzonych analiz metaforycznego języka używanego przez uczestników badania było to, że osoby zaprzeczające antropogenicznym przyczynom zmian klimatu mają ograniczoną wyobraźnię, jeśli chodzi o czas i przestrzeń (Marco Caracciolo [et al.], *Phenomenology of Everyday Climate*, s. 371), choć przy-